

Lentner Csaba

Szemelvény a magyarországi szocialista tervgazdasági rendszerről – Az új gazdasági mechanizmus szabályozása

**Jelen tudományos vázlat és az ünnepelt
tudományos tevékenységének korrelációja**

Horváth Attila jogtörténész professzor tudományos tevékenysége szerteágazó. Írásaiban gyakorta foglalkozik a magyar jogtörténet korábbi évszázadokat meghatározó folyamataival, de munkásságának rendre visszatérő eleme a rendszerváltozást megelőző és a rendszer-változást követő, főleg alkotmányossági kérdések vizsgálata. Ugyanakkor Horváth Attila kutatói munkája egyfókuszú is. A jog érvényesülésének folyamatát, a jog társadalomra, termelőerőkre gyakorolt hatóerejét, sőt, etikai kérdéseit vizsgálja, bármely időszak történe-seibe ássa is bele magát. Vagyis azt, hogy a regnáló jogi szabályozás és gyakorlat mennyire teszi lehetővé a társadalom tagjainak boldogulását, előbbre jutását, és mennyiben elégti ki az igazságérzetüket, jogbiztonságukat. Például a második világháborút követő egypárt-rendszerben mennyire érvényesült a törvényes keretek között anyagi jólétet saját erőből megcélzó emberek alkotómunkához, boldoguláshoz való joga, illetve ügyeik tisztességes jogi eljárás keretei között történő kezelése.

Jelen írásomban kényes kérdést feszegetek. A magyar szocialista tervgazdasági rendszer négy évtizedet átölelő periódusából az 1960-as évek második felének meghatározó s talán további évtizedekben is hatását éreztető új gazdasági mechanizmus szabályozási környezetét vizsgálom meg. Előrebocsátom, véleményem Horváth Attila sziklaszilárd (diktatúrákat, önkényuralmi rendszereket elítélő) jogi álláspontjától kissé eltér. Azt gondolom ugyanis, hogy a jaltai egyezményt követő politikai-geopolitikai térben a magyar vezetés a körülményekhez képest viszonylag jól lavírozott, és a szocialista táboron belül olyan modellt hozott létre, amelynek hatásai sok tekintetben előbbre vivők voltak. Ezek a hatások mind a tervgazdasági rendszer további évtizedeiben, mind a piacgazdasági

átmenet megkönnyítésében szerepet játszottak. Az ünnepeltet tehát kicsit provokáló vázlatomnak célja is, hogy még sokáig, sokat beszéljessünk a jelenünket és jövőnket is befolyásoló rendszerváltozás előtti és utáni évtizedekről.¹

A korai tervgazdasági rendszer esszenciája

A kommunista hatalomátvétel utáni társadalmi-politikai berendezkedés intézményi kerete a szocialista állam, amely az uralkodó párt² irányítása, ideológiája alatt működik, és tervgazdálkodáson alapuló gazdálkodást valósít meg. Létjogosultsága melletti alapérv volt, hogy a „tökés társadalomban nem lehet megvalósítani az átfogó társadalmi terv szerinti gazdálkodást, mert erre a magántulajdonban lévő, vagy monopóliumokba tömörült vállalatok széttagolt rendszere miatt nincs lehetőség”.³ E felismerésből adódó megoldás pedig, hogy „a szocialista társadalomban a társadalmi tulajdon lehetővé teszi a gazdaság tervszerű fejlődését [...], ami pedig nem más, mint állandó, tudatosan fenntartott arányosság, elsősorban a gazdasági élet ágazatai között [...]”.⁴

Az állami beavatkozás intézményesítetté tétele, a gazdaság pártirányítással történő és alkotmány általi alátámasztása egyértelműen a szocialista tervgazdasági rendszer irányába történő eltökélt szándékot tükrözte.⁵ „A tervtörvény szerint felállított Országos Tervhivatal útján közreadott terv tulajdonképpen egy több évre szóló állami beruházási költségvetési programként értékelhető.”⁶ Az államosítások, illetve a gazdasági igazgatás

¹ Még a 2010-es évek elején, amikor kollégák lettünk a Nemzeti Közzolgálati Egyetemen, Horváth Attila is gyakori médiaszereplő volt. Professzor úr még műsort is vezetett az egyik rádióban, és szakértő vendégként meghívott az 1968-as reform mámorában vállalkozásba kezdő cseresznyetermelő és annak magját hasznosító állampolgár ellen indított koncepciók eljárás értékelésére. Én hangsúlyoztam, hogy ez eléggé egyedi eset volt (lehetett), nyilván elítélve az eljárás jogtalan, sőt felháborító jellegét. Lehet, hogy Horváth tanár úr kicsit megorrolt rám. Nem azokat a „típusmondásokat” hoztam, amelyeket talán elvárt tőlem. Hát folytassuk a vitát, tanár úr!

² A pártirányításról részletesen: VONYÓ 2009: 135–155.

³ KÖRMENDI 1967: 5.

⁴ KÖRMENDI 1967: 5–6. VÖ. MAKAY 1935. A szovjet gazdaság egyenlőtlen és bizonytalan eredményeiről számol be a cikk, amely szerint a legnagyobb hátránya, hogy nem számol tartalékokkal és jövőbeli építkezésekkel. A lakosságot arra kényszerítették, hogy a legnagyobb nélkülözést is elszenvedje az ipar érdekében.

⁵ A gazdasági kontroll kiépítésével párhuzamosan történtek meg az igazságszolgáltatási, kulturális és művelődési területeken is az állami irányítás és ellenőrzés átfogó, totális struktúrái. Lásd Horváth Attila munkásságában: HORVÁTH 2012: 69–100; 2014a: 327–350; 2024b; 2016: 94–114; 2023: 42–56; továbbá BELLA 2021: 324–342.

⁶ PETŐ–SZAKÁCS 1985: 86. A gazdaság apró részletekig történő igazgatásában meghatározó szerepet töltöttek be a *Tervgazdasági értesítők*, amelyeket az Országos Tervhivatal hivatalos közlönyében adtak ki, lényegében tervutasítások voltak a gazdasági élet minden (operatív) területére kiterjedően. Lásd például

centrális rendszerének kiépülésével az 1945-ben alapított Gazdasági Főtanács⁷ szerepét, amely 1949-ig önálló rendeletalkotási jogkörrel bírt a nyersanyagtermelés, a pénzgazdálkodás, az export-import szabályozás, továbbá az energia- és élelmiszer-ellátás területén, fokozatosan átvette az Országos Tervhivatal. Egészen a rendszerváltozásig működött.

„A gazdaságirányítás hierarchikus intézményrendszerének meghatározójává váló terv a későbbiekben nemcsak gazdaságpolitikai célkitűzést realizált, hanem részletes utasításokat hordozó eszközként funkcionált [...]. Pusztán politikai döntések szolgálatára redukálódott a jogi norma, mint eszköz azonban nem feleltetett meg azoknak a céloknak, amelyek elérésére eredendően sem volt alkalmas.”⁸

A korabeli gazdasági igazgatás hivatkozási alapja a Lenin és Sztálin által kidolgozott szocialista iparfejlesztés volt. A követés legfőbb érve pedig, hogy „az SZKP vezetésével a szovjet emberek a cári Oroszországtól örökölt elmaradt, korszerűtlen, gyenge ipar helyén megteremtették a világ legkorszerűbb iparát, a hatalmas élenjáró szovjet ipart”.⁹ Az elsősorban még mindig agrárjellegű magyar gazdaság számára a mintakövetéshez az egykori elmaradott orosz viszonyok megfelelő kiindulási pontnak tűntek, ám hamarosan jelentkeztek a bigott, túlzott normativitásra, nem adaptálható modellre épített rendszer problémái.

Az 1968-as reform egyik előzménye: az 1955–1956-os gazdasági intézkedések

A piaci elemek háttérbe szorítása, a voluntarista szemléletű iparosítás és a mezőgazdasági termelők erőszakos kollektivizálása a gazdaságot szétzilálta, az ellátási zavarok felerősödtek, a társadalom szocialista rendszerrel való elégedetlensége egyre erősebb lett, ami a kommunista vezetés politikai hatalmát már az 1950-es években gyengíteni kezdte. A Szovjetunióban is diktatúrát mérséklő változások történtek Sztálin halálával,¹⁰ majd mindezek együttes hatására 1955-ben reformok kezdődtek Magyarországon. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a bevezetett tervutasításos rendszer teljességgel alkalmatlan a hatékony termelés előmozdítására, a társadalom kiegyensúlyozott fejlesztésére.

az 1949–1950 közötti értesítőket! Országgyűlési Könyvtár, B1/1.128. Részletes elemzői bibliográfia: *A népgazdasági tervezés negyven éve I–III.* 1987.

⁷ A Gazdasági Főtanács szerepéről bővebben: MÁTHÉ 2013: 244–251; KISFALUDY 1996: 205–216.

⁸ MÁTHÉ 1986: 168–169.

⁹ *A szocialista iparosítás kérdései – Népgazdaságunk öt éves terve* 1952: 5.

¹⁰ Lényeges azonban, hogy a szovjet vezetés nyugatellenessége gazdasági téren is eléggé agresszív maradt. Lásd például BINNS 1977: 240–265.

Az 1953-ban szerveződött, alig két évet megélt „új szakasz politikája” három gazdasági intézkedési területet foglalt magába. A szocialista nehézipar fejlesztésének viszonylagos visszafogása volt talán az egyik legjelentősebb, bár ez gyengítette a szocialista tervgazdaság tőkés magángazdasággal szemben meghirdetett fölényének legitimációját, miszerint a nehézipari teljesítmények látványos fokozásával lehet a tőkés gazdaságot fejlődésben meghaladni. A második gazdasági intézkedési kör a mezőgazdaságra vetült. Leállították az erőszakos kollektivizálásokat, sőt a kilépéseket is lehetővé tették, megteremtették a megműveletlen földek bérbeadását, leszállították a beszolgáltatási kvótát, és az ország adottságaihoz igazodó mezőgazdasági fejlesztési politika irányait próbálták kialakítani. A harmadik jelentős intézkedéscsomag a lakosság életszínvonalának emelése volt, vagyis a lakosság teherbíró képességét meghaladó elvonások visszafogása.

A pártvezetés részéről a meghirdetett intézkedésekkel valójában csak az ellenséges politikai hangulatot akarták mérsékelni, így a rossz gazdasági helyzet tovább eszkalálódott, országos méretű elégedetlenségi hullámhoz vezetett, majd 1956 októberében kirobbant a forradalom.¹¹

Az új gazdasági mechanizmus – a tervek és a valóság tükrében

Az 1947-ben elindított szovjet típusú tervgazdaságban új irányítási koncepciót teremtett a Sztálin halála utáni politikai űrben az 1966-os magyar politikai döntés,¹² illetve az az által 1968. január 1-jén elindított új gazdasági mechanizmus, amely az 1955–1956-os időszak gazdasági reformtörekvéseinek is érvényt próbált szerezni. Az újra való átállás lényege abban állt, hogy „a régi irányítási rendszerben a központi hatalom a gazdasági szervezetek tevékenységét és a gazdasági cselekvésben közreműködő egyének magatartását direkt módon, a címzetthez intézve és kötelező tervutasítások formájában írta elő [...], míg az új irányítási rendszerben a központi hatalom erőfeszítéseit a gazdaságpolitikai törekvésekkel összhangban álló közgazdasági környezet kialakítására koncentrált”,¹³ a „pénzfunkciók érvényesülési körének kiszélesítését jelentette”.¹⁴ A régi struktúrában a „központ” biztosítani igyekezett a feladatok megvalósításához szükséges eszközöket is, és az anyagi érdekeltséget úgy szabályozta, hogy a vállalatok és a munkavállalók számára a tervteljesítés

¹¹ Vö. BOTOS 2007. Botos nem tekinti elsődlegesnek a gazdasági helyzet okozta elégedetlenséget a forradalom kitörésében. Lásd továbbá a magyar forradalom előtti „inspiráló” nemzetközi forradalmi-változási környezet elemzését is!

¹² Az MSZMP KB 1966. évi ülésén határozott el, amelyet az MSZMP IX. kongresszusa megerősített.

¹³ BOGNÁR 1967: 3–4.

¹⁴ HAGELMAYER 1968: 295.

előnyökkel járjon. E rendszernek azonban óhatatlan hátránya volt, hogy a vállalat és az egyén felelőssége is rendkívül korlátozott, hiszen feladatuk mindössze végrehajtásra, bizonyos körülmények között pedig a túlteljesítésre¹⁵ koncentrálnak. Az új mechanizmusban viszont a központi szervek által befolyásolt, szabályozott gazdasági környezet adott a gazdasági szervezetek számára impulzusokat, miáltal annak hatása alatt a vállalat saját érdekeit (a nagyobb, bizonyos mértékig szétosztható nyereség által) eredményesebben tudta érvényesíteni. Tehát a vállalati, azon belül a munkavállalói felelősség, érdekelttség, döntési szabadság felértékelődött, erősebb lett.

Az új mechanizmus a tervezés szisztémájának megváltozását jelentette, de a tervrendszer primátusát nem kérdőjelezte meg. Összhatásait, későbbi kimenetelét tekintve mondhatni nem átfogó gazdálkodási, hanem „csak” tervreform volt. A kortárs irodalom¹⁶ azonban úgy ítélte meg, hogy az új mechanizmusban lényegesen megváltozik a népgazdaság tervezése, alapvető vonása a központi irányítás, az áruviszonyok és a piac aktív szerepének összekapcsolása lesz. Vagyis központilag döntenek továbbra is a célokról, szabályozókról, ám – ennek ellenére – tág tere lesz a piaci mechanizmus működésének, ami nehezen kivitelezhető, illetve értelmezhető. Ez inkább államvezérelt gazdasági kísérletnek felelt meg, mint például a Monarchia gazdasági igazgatásáé, ám egy évszázaddal később az államvezéreltség fölött átfogó szocialista világrendszer és Magyarországon annak részessége dominált, vagyis a gazdaságot a párt, az egyedüli párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt irányította 3 és 5 éves tervekbe illesztett konkrét gazdaságpolitikai célkitűzéseivel. A tulajdon pedig – a Monarchia időszakával ellentétben – kollektív tulajdon volt.

Az 1968-tól bevezetett új gazdasági mechanizmus népgazdasági tervezése új rendjének leszabályozására hivatott a 22/1967. (VI. 7.) GB határozat.¹⁷ A reform fő céljának a népgazdaság tervszerűbb és hatékonyabb fejlesztését jelölték meg, amelynek fő eszköze, a népgazdaság irányításának alapja a népgazdasági terv, ahol a tervlebontás helyett jobbra a szabályozás rendszerére kell alapozni. A népgazdasági tervhez igazodóan és a szabályozók figyelembevételével a vállalatok önállóan határozták meg tervüket. Annak érdekében, hogy e folyamat zökkenőmentesen menjen, részletes ágazati előírások, jogszabályok léptek hatályba, amelyek keretek között működő, minden részletre kiterjedő előírások mentén megvalósuló gazdálkodási formát jelentettek, noha a piaci elemek gazdálkodásban történő

¹⁵ A tervtúlteljesítés gyakorta szerepelt a korabeli híradókban, ám az sok esetben az alultervezésre utalt, amit könnyen túl lehetett teljesíteni, másrészt a túlteljesítés a jövőben a bázisterv lett, így a normák felemelését váltotta ki.

¹⁶ FÖLDES 1967: 5–11. Részletesen leírja a tervezéssel, gazdálkodással összefüggő jogszabályok magyarázatát is, a határozatokkal, kormányrendeletekkel operatíván irányított gazdálkodási rendszert.

¹⁷ 22/1967. (VI. 7.) GB számú határozat a népgazdasági tervezés új rendjéről. Előtalálási helye: FARKAS et al. 1968: 3–12.

fokozottabb érvényesítését jelölték meg, például a mezőgazdaságban a háztáji gazdaság¹⁸ és a melléküzemági tevékenység lehetővé tételével.

10 évvel a szocialista tervgazdaság megindítása után a GB határozat (is) rögzítette a népgazdasági terv fogalmát.

„A népgazdasági terv állami terv, amely meghatározott időszakokra kifejezi, konkretizálja a gazdaságpolitikát, meghatározza a Kormány, a minisztériumok, országos hatáskörű szervek és a bankrendszer tevékenységének egységes és összehangolt kötelező irányát, a gazdaságirányítás alapjául szolgáló célokat, eszközöket, és az eszközök alkalmazásának módját.”¹⁹

Mindezek alapján az új gazdasági mechanizmus „csak” eszköz volt a célok elérése érdekében, piaci elemek „engedélyezése” a szocialista tervgazdaság fenntartásáért.

A nagy tömegű jogszabály életbe léptetése egyrészt (továbbra is) a túlzott leszabályozottságra utalt, kvázi a piac tervezhetőségét jelentette. Másrészt a gazdálkodás is javult a vállalati önállóság, vállalati-szövetkezeti és munkavállalói érdekeltség erősödésével. Mindezek mellett a jogi élet területén hozott létre újdonságokat. „Nagy tömegű új jogszabály jelent meg, másfelől, ha nem is alapvető, de szemléleti változásoknak is be kell következni.”²⁰ Az új gazdaságirányítás különösen az állami tulajdonjog elméleti kérdéseit, a jogi személyek általános elméletét, a gazdálkodásban kialakuló monopolszervezetek társadalomellenes monopolisztikus törekvéseinek meggátolását, illetve a jogszabályalkotás-érvényesülés és a jogalkalmazás egyes kérdéseit alapvetően érintette. Lényeges, és a reform által keretezett gazdasági működést egyértelművé tette, miszerint „a gazdaságpolitika meghatározása, a gazdaságpolitika megvalósításának eszközeire vonatkozó elhatározások általánosan kötelező jogi normáinak kialakítása [...] nem tulajdonosi minőség alapján, hanem politikai hatalom alapján”²¹ volt változatlanul tervezett. Szilbereky Jenő még konkrétabb megfogalmazást tett: „az új gazdasági mechanizmus gazdaságpolitikai elgondolásainak megvalósításában többségében jogi szabályozásra is szükség van [...], aminél fő követelmény [...], hogy e jogi szabályozás fejezze ki az alapvető gazdaságpolitikai elgondolásokat.”²² Míg Samu Mihály álláspontja konstruktívabb megoldást sugallt: „A gazdasági mechanizmus reformjával

¹⁸ 6/1967. (X. 24.) MÉM számú rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény, valamint a 35/1967. (X. 11.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról: IX. fejezet, Tv. 69–72. §; továbbá a 18/1967. (VI. 29.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági tevékenységének kiszélesítéséről, illetve az 5/1967. (VIII. 3.) MÉM számú rendelet a mezőgazdasági nagyüzemek kiegészítő tevékenységéről.

¹⁹ FARKAS et al. 1968: 3.

²⁰ BÁRÁNDI 1967: 3.

²¹ BÁRÁNDI 1967: 5.

²² SZILBEREKY 1969: 1.

kapcsolatos jogi követelménynek tekinthetjük, hogy jogalkotásunk ne bizonyos kigondolt döntések alapján hozzon normákat, hanem új fölmérés, az adatok pontos feltárása és elemzése alapján.”²³

Az új gazdasági mechanizmus utóélete és eredményei

Az új mechanizmus az állam és a vállalatok, illetve a vállalatok egymás közti kapcsolatában is némileg eltérő rendszert épített. Azt felismerték,²⁴ hogy a túlzottan direktív rendszer helyenként túlkínálatot, helyenként túlkeresletet idéz elő, egyidejűleg a vállalati kapuk között kiegyensúlyozatlan erőforrás-gazdálkodást valósít meg. Így az indirekt irányítású módban a vállalat nagyobb mértékben dönthetett az egyszerű és bővített újratermelés kérdéseiben, a központi döntések nem hatósági jellegűek, az eszközök decentralizáltak voltak, illetve a vállalatok saját terveik alapján gazdálkodtak, ám e tételek mai szemmel átgondolva nem feleltek meg teljességgel a valóságnak. Mint ahogy az sem, hogy a központi szabályozásban a közvetett közgazdasági eszközök domináltak, így a vállalatok érdekeltőbbek voltak a jövedelmek maximalizálásában. A hitelmechanizmus, a rugalmas árrendszer, a fokozott rugalmasság biztosítása a termelő és a vevő kapcsolatában ugyancsak igazolatlan tétel maradt a gyakorlati megvalósítás során. A politikai vezetés a reformtól a gazdasági növekedést, azon keresztül a lakosság életszínvonalának emelését remélte, oly módon, hogy a dolgozók a többletteljesítményben érdekeltek legyenek, ezáltal több jövedelmük legyen.

Közel hat évtizeddel a reform után úgy tűnik, hogy a piaci és árviszonyok érvényesülése, illetve „érvényesülni nem hagyása” volt a kulcskérdés. Ezt bonyolította a voluntarista szemléletű és színvonalú iparosítás maradványa az ipari szerkezetben. A bukaresti árelv²⁵ alkalmazása következtében kevésbé ár- és költségérzékeny maradt a magyar termelés. Továbbá a politikai vezetés görcsös ragaszkodása a hatalomhoz relatíve egyre elavultabb termeléshez és a teljes foglalkoztatást finanszírozó hitelek felvételéhez vezetett. Noha az új mechanizmus a szovjet tervgazdasági modellen belül az előbbre lépést jelentette, gazdasági eredményei, még ha nem is teljesedtek ki teljes mértékben, vitathatatlanok. Továbbfolytatása a tervgazdasági rendszerből szerves, belülről építkező piacgazdaságba

²³ SAMU 1967: 13.

²⁴ KÖRMENDI 1967: 7–9 alapján.

²⁵ A megelőző öt év világpiaci átlagára alapján kaptuk a szénhidrogén-származékokat, amely így eleve a világpiacinnál alacsonyabb volt, a hirtelen emelkedéseket így tompítottan érezte meg a magyar gazdaság.

teljesedhetett volna ki évtizedekkel később. Elbukásáért a gazdasági racionalitást idővel mellőző, a reformokat lefojtó politikai vezetés okolható.²⁶

Az új gazdasági mechanizmus a mezőgazdasági ágazatban fejtette ki legnagyobb mértékben pozitív hatását. Már a reform, illetve a 3. ötéves terv előkészítésekor megfogalmazódott, hogy „a gazdaságpolitikában előtérbe kell kerüljön a többszektorú fejlesztés elve, a szövetkezeti önállóság fokozódása, egyúttal a közgazdasági eszközökkel történő irányítás hatékonyabb és differenciáltabb kiépítése, az adminisztratív jellegű beavatkozás szűkítése”.²⁷ Ennek során elvárás volt, hogy javuljon a szövetkezetek önállósága, a tagság személyes felelőssége, fokozódjon tulajdonosi érzése és a közügyekben való jártassága.²⁸

Az új mechanizmust a Szovjetunió Kommunista Pártja és a magyar retrográd erők pont akkor fékeztek le, vagyis igen nagy mértékben semlegesítették, továbbfejlesztését blokkolták, amikor a világpiacon az energiahordozók, általuk pedig a termelés költség-szintje emelkedésnek indult. Azáltal, hogy elszívták a reform, vagyis a vállalati és egyéni jövedelmi érdekeltség, kezdeményezőképeség érvényesülésének erejét, még konkrétan az anyagi érdekeltség termelés- és hatékonyságnövelő hatását mérsékeltek, így az energiahordozók költségnövekedését munkaerő- és vállalati hatékonysági oldalról nem lehetett kompenzálni. A termelés anyagi költségoldalának emelkedését munkaerő-hatékonysági tételek nem javították. Ugyan teljesen lefojtani nem tudták a magyar reformok érvényesülését, de azok jelentős visszavetése, kibontakozni nem hagyása hozzájárult Magyarország eladósodásához, az ezt kiváltó egyre kevésbé hatékony vállalati termelés és nem elégséges dolgozói érdekeltség általánossá válásához. Végso soron a szocialista tervgazdasági rendszer bukásához.²⁹

Irodalom- és forrásjegyzék

- A népgazdasági tervezés negyven éve I–III.* (1987). Szakbibliográfia. Budapest: OT Tervgazdasági Intézet.
- A szocialista iparosítás kérdései – Népgazdaságunk ötéves terve* (1952). Szeged: Szikra.
- A szocializmus gazdasági kérdései (mezőgazdasági tagozat)* (1966). Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat.
- BELLA, Katalin (2021): Organization of the State and Party Supervision of Book Publishing in Hungary 1948–1956. *Polgári Szemle*, 17 (Sp), 324–342. Online: <https://doi.org/10.24307/psz.2021.0023>
- BINNS, Christopher A. P. (1977): The Development of the Soviet Policy Response to the EEC. *Co-existence*, 14 (2), 240–265.
- BOGNÁR, József (1967): *Neuer Wirtschaftsmechanismus und Ost-West-Handel*. Budapest: Center for Afro-Asian Research of the Hungarian Academy of Sciences.

²⁶ MARK 1982: 87–88, 98–100 értékelésével.

²⁷ *A szocializmus gazdasági kérdései (mezőgazdasági tagozat)* 1966: 33.

²⁸ *A szocializmus gazdasági kérdései (mezőgazdasági tagozat)* 1966: 36.

²⁹ LENTNER 2019: 77–122.

- BOTOS Katalin (2007): 1956: Gazdasági okok és következmények. Kiút a szolgaságból – A farkasok dala. *Magyar Szemle Új Folyam*, 16(1–2), 43–67.
- FARKAS Károly et al. szerk. (1968): *Az új gazdasági mechanizmus jogszabályainak gyűjteménye I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- FÖLDÉS István (1967): *Az új gazdasági mechanizmus működésének fontosabb szabályai.* Budapest: Kossuth.
- HAGELMAYER István (1968): Az új gazdasági mechanizmus és a pénzelmélet. *Pénzügyi Szemle*, 12(4).
- HORVÁTH Attila (2012): Kulákok elleni koncepciós perek. In SCHLETT András (szerk.): *Földindulások – Sorsfordulók: Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében.* Budapest: Pázmány Press, 69–99.
- HORVÁTH Attila (2014a): Büntető eljárásjog, különös tekintettel a koncepciós perekre a szovjet típusú diktatúra időszakában. In HACK Péter – KOÓSNÉ MOHÁCSI Barbara (szerk.): *Emberök őrzője: Tanulmányok Lőrincz Lajos tiszteletére.* Budapest: ELTE Eötvös, 23–42.
- HORVÁTH Attila (2014b): A szovjet típusú diktatúra (1949–1990). In HORVÁTH Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest: Nemzeti Közszerzői Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar, 327–350.
- HORVÁTH Attila (2016): A szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikája Magyarországon. *Polgári Szemle*, 12(1–3), 94–114. Online: <https://polgariszemle.hu/archivum/103-2016-augusztus-12-evfolyam-1-3-szam/allam-es-tarsadalompolitika/742-a-szovjet-tipusu-diktatura-oktatapolitikaja-magyarorszagon>
- HORVÁTH Attila (2023): A kollektív felelősség elve a szovjet típusú diktatúrában. In KOVÁCS Emőke (szerk.): *Árvák, özvegyek, veszteségek, traumák: Családtörténetek a Gulág és a Vörös Csillag árnyékában.* Budapest: A GULÁG-okban Elpusztítottak Emlékének Megőrzésére Alapítvány, 42–56.
- KISFALUDY Gyula (1996): A Gazdasági Főtanács megalakulása. In IZSÁK Lajos – STEMLER Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Budapest: Napvilág, 205–215.
- KULCSÁR Kálmán (1983): *A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz.* Akadémiai székfoglaló. Budapest: Akadémiai. Online: https://real-eod.mtak.hu/3368/1/MTA_ErtekezésekEmlékezések_017_000809508.pdf
- KÖRMENDI Tibor (1967): *Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével kapcsolatos GB határozatok. A vállalati feladatok tükrében.* Budapest: KGM MTTI.
- LENTNER Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig.* Budapest: L'Harmattan.
- MAKAY Miklós (1935): A Szovjet Unió tervgazdasági kísérletei. *Külügyi Szemle*, 12(1), 92–93.
- MARK, Gregory A. (1982): Hungarian Consumers and the New Economic Mechanism. *East European Quarterly*, 16(1), 87–104.
- MÁTHÉ Gábor (1986): Felhatalmazás és rendeleti kormányzás, 1944–1949. In KOVÁCS Kálmán (szerk.): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon, 19–20. század.* Budapest: ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 161–171.
- MÁTHÉ Gábor (2013): A Gazdasági Főtanács (1945–1949). In ERDŐDY Gábor et al. (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE Eötvös, 244–250.
- PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SAMU Mihály (1967): *Az Új Gazdasági Mechanizmus állam- és jogelméleti vonatkozásai.* Budapest: TIT.
- SÁRÁNDI Imre (1967): *Az új gazdasági mechanizmus néhány jogi problémája.* Budapest: TIT Jogi Kiskönyvtára.
- SZILBEREKY Jenő (1969): *Az új gazdasági mechanizmus jogi szabályozásával összefüggő kérdések.* Budapest: TIT.
- VONYÓ József (2009): *A pártirányítás az államszocialista rendszerben Magyarországon 1949–1989. Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem.